

Grzegorz Musik

*Uniwersytet Wrocławski**Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii*ORCID: [0000-0002-4487-1452](https://orcid.org/0000-0002-4487-1452)

Zaratusztrianizm jako czynnik inicjujący zmiany ustawodawstwa dotyczącego niewolnictwa w państwie Cyrusa Wielkiego

Zoroastrianism as a factor initiating changes in the legislation concerning
slavery in the state of Cyrus the Great

Streszczenie

Autor zajmuje się kwestią przedstawienia wpływu religii zaratusztriańskiej na ustawodawstwo wybranych państw starożytnych, dotyczące kwestii niewolnictwa. Ugruntowane w państwach starożytnych wschodniej części basenu Morza Śródziemnego zwyczaje i wynikające z nich ustawodawstwo jawnie popierało i ugruntowywało wykorzystywanie siły niewolniczej w ramach gospodarek państwowych, co prowadziło do wzrostu znaczenia niewolnictwa w ramach funkcjonowania tychże organizmów. Autor przedstawia wynikające z zaratusztrianizmu normy etyczne jako sprzeczne z dotychczasową praktyką omawianego okresu w tym zakresie. Doprowadzić miały one bezpośrednio do zmiany kierunku prawodawstwa w Państwie Achemenidów, począwszy od rządów Cyrusa Wielkiego. Jako że w rejonie starożytnego Iranu to faktyczne działania władcy świadczyły o obowiązujących normach prawnych, czynności podejmowane przez Cyrusa Wielkiego były w istocie nie ewolucją, a rewolucją w dziedzinie niewolnictwa, której skutki w szerszej perspektywie, przez nagły charakter zmian i słabość instytucjonalną państwa, nie zostały utrwalone, w sposób umożliwiający pełną stabilność regulacji, wobec sukcesji kolejnych monarchów tego państwa. Pozostawiły one jednak trwały ślad w strukturze ludności niewolniczej państw antycznego Wschodu, ugruntowując przewagę ilościową i znaczeniową niewolnictwa w formie pałacowej.

Znaczenie współczesnego słowa niewolnik nie pokrywa się z zakresem rozumienia tego terminu w epoce starożytnej, w której to występowały różne kategorie niewolników, zależnie od państwa, mogące mieć nawet szersze możliwości awansu społecznego niż ludność wolna. Zdaniem autora normy aksjologiczne wynikające z zaratusztrianizmu, potępiające niewolnictwo, były niesprzeczne z faktem utrzymywania niewolnictwa w formie pałacowej, jako że ludność zależna tej kategorii była właśnie beneficjentem wymienionych wyżej przywilejów. Poprzez faktyczne działania władców postępujących wedle norm aksjologicznych wynikających z zaratusztrianizmu znalazły one swoje miejsce w ustawodawstwie i wraz z wymianą myśli oraz recepcją elementów światopoglądowych rozprzestrzeniły się w tej części basenu Morza Śródziemnego, wywierając trwały wpływ na ustawodawstwo dotyczące niewolnictwa, a prowadzące ostatecznie do ograniczenia jego gospodarczego znaczenia.

Słowa kluczowe

niewolnictwo, zaratusztrianizm, prawodawstwo państw starożytnych, religia a prawo, wpływ norm aksjologicznych na prawodawstwo

Abstract

The author explores the question of the impact Zoroastrian religion had on the legislation of selected ancient nations, concerning slavery. The customs established in the ancient nations inhabiting the eastern basin of the Mediterranean and the legislation arising therefrom were overtly supporting and establishing slavery within the framework of the economies of the countries. This led to a rise in the significance of slavery within the framework of the functioning of these organisms. The author presents the ethical standards arising from zoroastrianism as contradictory to the common practice of the discussed period in this respect. These standards were to lead directly to a change of the legislation's direction in the Achaemenid Empire, from the rule of Cyrus the Great onwards. As in the area of ancient Iran it really was the actions of the ruler that was indicative of the binding legal norms, the actions undertaken by Cyrus the Great were, in fact, not an evolution, but a revolution in the field of slavery; the outcomes of which – in the bigger picture – due to the sudden nature of changes and the institutional weakness of the country, weren't strengthened in a way that would enable full stability of the regulations in view of the successions of the subsequent monarchs of the country. These actions, however, have left a lasting mark on the structure of slavery of the ancient eastern countries, establishing the quantitative and meaningful advantage of slavery in the palatial form.

The meaning of the contemporary word „slave” does not overlap with the range of its comprehension in Antiquity, when different categories of slaves existed, depending on the country. These categories of slaves could have even broader opportunities for advancement than the free population. According to the author, the axiological standards arising from zoroastrianism which condemned slavery complied with the fact of the maintenance of slavery in the palatial form, as the population that belonged to that category, was indeed benefiting from the above mentioned privileges. Through actual measures undertaken by the rulers following the axiological standards arising from zoroastrianism, they found their own place in legislation and, altogether with the exchange of thoughts and the reception of viewpoints, they spread in that part of the Mediterranean basin, making a lasting impact on legislation concerning slavery, which, in the end, led to the limitation of its economic meaning.

Keywords

slavery, zoroastrianism, legislation of ancient nations, religion versus law, impact of axiological standards on legislation

Uwagi wstępne

Niewolnictwo w czasach dzisiejszych powszechnie uznawane jest za zjawisko szkodliwe i niepożądane, ponadto nie przystaje ono do stosunków społecznych wykształconych w ramach rozwiniętego systemu kapitalistycznego, w którym wolność jednostki w dokonywaniu nieskrępowanych wyborów jest podstawą działania mechanizmu rynkowego. By móc osiągnąć poziom dzisiejszych unormowań w tej dziedzinie, prawo musiało przejść ewolucję zainicjowaną przez normy aksjologiczne, znajdujące swą podstawę w normach i postawach moralnych. Należy zwrócić zatem szczególną uwagę na czynniki, które zainicjowały ich wykształcenie. Pierwszym w historii kompleksowym ideologicznym sprzeciwem wobec niewolnictwa był zaratusztrianizm, którego zasady w tej

dziedzinie wprowadzane były w życie w Państwie Achemenidów, by następnie w drodze wymiany myśli i recepcji elementów religijnych rozprzestrzeni się w basenie Morza Śródziemnego. Jego wpływ na ugruntowaną praktykę w obszarze Bliskiego Wschodu w VI w. p.n.e. dotyczącą dopuszczalności, a niekiedy i niezbędności systemowej niewolnictwa doprowadził ostatecznie do zmiany jego struktury i częściowego zmniejszenia znaczenia niektórych jego form. W niniejszej pracy skupię się w szczególności na wskazaniu wpływu zaratusztrianizmu na państwo Cyrusa Wielkiego w VI i V w. p.n.e. oraz wagi poczynionych zmian względem wcześniej ugruntowanych norm porządku prawnego na tym obszarze, które w swej istocie były nie ewolucją, a rewolucją w dziedzinie niewolnictwa.

1. Zaratusztrianizm jako pierwsza kompleksowa ideologia sprzeciwiająca się niewolnictwu

Zaratusztrianizm jest religią irańską zapoczątkowaną przez proroka Zaratusztrę¹ pomiędzy rokiem 628 a 551 p.n.e.² Zarówno religia, jak i myśl zaratusztriańska głosiły treści innowacyjne, bazując przy tym na kosmologii zapożyczonej z wierzeń staroirańskich³. Objawiały się one w doktrynie, którą można określić poprzez syntetyczne przykazania: dobre myśli, dobre słowa, dobre czyny. W swej istocie była to religia monoteistyczna, której bogiem był Ahura Mazda. Miał on stworzyć dwa pierwotne duchy, będące swoimi przeciwieństwami. Były te dokonały wyboru odpowiadającego ich naturze, pierwszy Septema Mainju stał się ucieleśnieniem prawości (*asha*), zaś drugi Angra Mainju – fałszu (*drug*). Duchy uczyniły to na podstawie decyzji Ahura Mazdy, zaś świat stał się polem toczonej przez nie bitwy. Zło wyekstrahowane w osobie Angry Mainju miało zostać ostatecznie pokonane, co umożliwić miało wieczne panowanie dobra⁴. Dokonany przez nie wybór odzwierciedla ten, który podjąć muszą ludzie, mający w tej walce udział. U jej końca bowiem Saoszjant, mesjasz poczęty i zrodzony z dziewicy, która zażyła kąpieli w jeziorze Kasawa, poprowadzić ma dobrych i sprawiedliwych w dzień Sądu Ostatecz-

¹ Pochodzące z greckiej historiozofii formy zoroastrianizm i Zoroaster również są poprawne. R.N. Frye, *The Heritage of Persia*, William Clowes and Sons, London 1962, s. 27.

² Richard Nelson Frye wskazuje, że przedział ten jest najbardziej prawdopodobny; zarówno tradycje ustne zaratusztriańska i arabska, jak i źródła pisane podają rozbieżne okresy życia Zaratusztry wahające się pomiędzy rokiem ok. 1000 a 500 p.n.e. *Ibidem*, s. 28–30.

³ M. Boyce, *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge and Kegan Paul, London 1979, s. 21. Dostępne jest także tłumaczenie polskie: M. Boyce, *Zaratusztrianie. Wiara i życie*, tłum. B. Korzeniowski, Z. Józefowicz-Czabak, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1988. Korzystam z wydania anglojęzycznego w związku z obecnością w nim tekstów źródłowych tłumaczonych bezpośrednio z oryginalnego języka zapisu. W ramach tłumaczenia polskiego teksty źródłowe są tłumaczone pośrednio z języka angielskiego, a taka podwójna interpretacja mogłaby potencjalnie spowodować nieścisłości.

⁴ *Ibidem*, s. 20–21.

nego do ostatniej walki z siłami zła⁵. W dzień ten dusze zmarłych wiernych ponownie stać się mają cielesne. Poza wiernymi w boju pomocy udzielają także istoty święte zwane Septena Jazda, będące emanacjami Ahura Mazdy, do których grona należą niektórzy bogowie staroirańskich religii tacy jak Mitra⁶. Naprzeciw im jednak występować mają tak zwane Dewy, służące złu, do których zaliczają się bóstwa wywodzące się z innych religii, w szczególności te, których domeną była wojna⁷. Należy zwrócić zatem uwagę na motyw walki dobra ze złem oraz zmartwychwstania, a także samej wędrówki dusz do nieba, piekła lub czyścica. Elementy te znane są także i w późniejszych religiach, co potencjalnie może stanowić przesłankę dotyczącą ich transpozycji do późniejszych wierzeń⁸. Z punktu widzenia ideologicznego obdarzeni wolną wolą wyznawcy kierować się mieli zasadą miłosierdzia wobec bliźniego, a także wspierać dobro poprzez swe czyny⁹. To pojmowane było przez pryzmat wskazań pism religijnych. Do świętych tekstów zaliczyć należy Awestę oraz Gaty; ta pierwsza z języka staroirańskiego zwana jest *apartak*, co oznacza prawo. Zapisy Gat skupiają się przede wszystkim na kwestiach teologiczno-dogmatycznych, podczas gdy Awesta zawiera w sobie poza nimi także konkretne wskazania dotyczące postępowania śmiertelników. Jest ona spisana w formie dialogu pomiędzy Ahura Mazdą a Zaratusztrą. W jej księdze pierwszej, przegarcie czwartym wskazane są grzechy, a zatem czyny potępiane w oczach boga. Należą do nich w szczególności odstępstwo od wiary, oszustwo, zmuszanie ludzi do pracy bez stosownej zapłaty oraz wyzysk pracowników, takich jak rolnicy czy pasterze¹⁰. Wobec takiego pojmowania grzechu nie dziwi zatem niechęć wiernych do zjawiska, jakim jest niewolnictwo. Naturalnym tego następstwem są działania wierzących władców mające na celu w mniejszym lub większym stopniu wyeliminowanie niewolnictwa w formie uważanej za grzeszną. Pierwszym władcą wyznającym zaratusztrianizm, co do którego nauka jest zgodna, był Cyrus II Wielki¹¹. Wedle tradycji zaratusztriańskiej jednak pierwszym królem, który został nawrócony przez Zaratusztrę, był Vishtaspa, postać nazywająca się tak samo jak ojciec Dariusza Wielkiego, z racji czego byli oni utożsamiani ze sobą m.in. przez Eycka Olmsteda¹². Obecnie mając na uwadze wiodącą teorię, wedle której działalność Zaratusztry datuje się na okres

⁵ M. Składankowa, *Bohaterowie, bogowie i demony dawnego Iranu*, Iskry, Warszawa 1984, s. 234.

⁶ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988, s. 226–227.

⁷ *Ibidem*, s. 218.

⁸ *Encyclopedia Iranica*, hasło: *Eschatology i*. In *Zoroastrianism and Zoroastrian Influence*, <http://www.iranicaonline.org/articles/eschatology-i> [dostęp 13.02.2019].

⁹ M. Eliade, *op. cit.*, s. 217.

¹⁰ I. Pietraszewski, *Miano Słowiańskie w ręku jednej Familii od trzech tysięcy lat zostające czyli nie Zendawesta a Zędaszta to jest Życiodawcza książeczka Zoroastra albo Awesta Wielka*, Wydawnictwo „Ar-moryka”, Sandomierz 2011, s. 22–23.

¹¹ *Encyklopedia Iranica*, hasło: *Cyrus II The Great*, <http://www.iranicaonline.org/articles/cyrus-iii> [dostęp 13.02.2019].

¹² A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, The University of Chicago Press, London 1948, s. 106.

przed rządami Cyrusa II Wielkiego, ta teoria wydaje się mało prawdopodobna¹³. Przedzaratusztriańska praktyka ideologiczno-religijna starożytnego Iranu, objawiająca się zarówno w źródłach prawnych, jak i pisanych, a dotyczących postępowania kolejnych władców, instytucjonalizowała niewolnictwo i nie zwalczała go, prowadząc do rozszerzania się zjawiska. Zaratusztrianizm był pierwszą religią sprzyjającą rozwojowi antypatii do niewolnictwa, a zarazem pierwszą kompleksową ideologią w obszarze basenu Morza Śródziemnego, która zniewolenie i wyzysk stawiała pod względem aksjologicznym obok zabójstwa, jako działania godne potępienia¹⁴.

Gdy chodzi o źródła historycznoprawne dotyczące wpływu zaratusztrianizmu na rozwiązania instytucjonalno-ustrojowe, to zarówno te achemenidzkie, jak i sassanidzkie wydają się nieliczne. Najpewniej z tego powodu, że w starożytnym Iranie przyjmowano, iż czyny i słowa prawodawców są wystarczające dla określenia panującego porządku. Prowadziło to często do słabości instytucjonalnej regulacji innych niż zwyczajowe. Przeciwnością takiego postępowania jest hetycka praktyka prowadzenia kompletnych archiwów państwowych. Gdy chodzi o zachowane dokumenty przedmiotowe, najistotniejszy jest wystawiony przez Cyrusa Wielkiego ceramiczny cylinder pokryty inskrypcją, w której ten w pierwszej osobie opisuje swą wolę i czyny. Kolejnym, choć potencjalnie mało wiarygodnym źródłem¹⁵, jest edykt wydany przez Cyrusa, przytoczony w starotestamentowym zapisie Księgi Ezdrasza¹⁶. Dotyczyć miał on kwestii wsparcia uwolnionych z niewoli babilońskiej Żydów przy odbudowie Świątyni Salomona. Mając to na uwadze, należy wspomnieć, że w ramach istniejącej w starożytnym Izraelu praktyki niewolnictwa występował specyficzny sposób podejścia do tego problemu, wynikający z doświadczeń niewoli egipskiej i babilońskiej. Pamięć o tych wydarzeniach miała skłaniać do miłosierdzia wobec niewolników, co przełożyło się na uchwalenie konkretnych zasad postępowania wobec tej kategorii ludności, zawartych między innymi w Starym Testamencie i Kodeksie Samarytańskim. Prawo izraelskie, spisane przede wszystkim w ramach pism religijnych, uznawało niewolnictwo, pozwalając Izraelitom na kupowanie niewolników poza granicami kraju lub spośród cudzoziemców przebywających w Izraelu. Prawodawstwo Starego Testamentu wprowadziło ograniczenia prawa własności panów nad ich niewolnikami, zobowiązując ostatecznie właścicieli do traktowania niewolników tak samo jak robotników najemnych¹⁷. Określona została maksymalna norma dobową pracy niewolnika wynosząca 10 godzin wyłącznie w porze dzien-

¹³ R.N. Frye, *op. cit.*, s. 27–34.

¹⁴ I. Pietraszewski, *op. cit.*, s. 23–24.

¹⁵ R. Rumianek, *Interpretacja Edyktu Cyrusa*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2006, nr XIX, s. 153–160.

¹⁶ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, tłum. K. Romaniuk, Wydawnictwo M, Warszawa 2005, s. 439, Ezd 6,3–5.

¹⁷ M. Filipiak, *Spoleczna i prawna sytuacja niewolników w Starym Testamencie*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1981, nr 9, s. 285.

nej oraz zakaz dokonywania przeciw niemu czynności, które mogłyby skutkować upokorzeniem¹⁸. Ponadto, jeżeli skutkiem kary cielesnej wymierzonej niewolnikowi była jego śmierć, właściciel winien zostać ukarany śmiercią, wedle zapisu Kodeksu Samarytańskiego¹⁹. Warto zwrócić też uwagę na rozdział 21 Księgi Wyjścia, który głosi, że po upływie 6 lat służby należy zwrócić niewolnikowi wolność²⁰. Sytuacja tej kategorii ludności była dynamiczna, z wpływem czasu liberalizując się, doprowadzając ostatecznie nie tyle do marginalizacji zjawiska, co do ograniczania jego istotności w ramach stosunków społecznych i zdecydowanego złagodzenia jego skutków dla niewolnych. Za okres największych zmian w tym zakresie należy uznać ten po niewoli babilońskiej, a za jego przyczynę uznaje się doświadczenia Izraelitów oraz sposób potraktowania przez dawnego pana, który w ich oczach kierował się właśnie miłosierdziem. W ten sposób przyjąć można, że jest to dowodem bezpośredniego wpływu religii zaratusztriańskiej na prawodawstwo izraelskie, zrealizowanego przez działania Cyrusa.

Niewolnictwo było zjawiskiem szerokim i powszechnie znanym we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, choć występowało w różnych formach. W ramach ideologii religijnych osoby niewolne mogły liczyć na pewne ustępstwa, jak na przykład możliwość tymczasowego znalezienia schronienia w świątyni po własnej ucieczce od pana²¹. Nie oznacza to jednak, że dana religia potępiała późniejsze wydanie takiego niewolnika lub ukaranie go. Rola osób niewolnych w społeczeństwach była ugruntowana i niejednokrotnie wynikała z wielowiekowych tradycji i zasad, które następnie mogły poddawane były kodyfikacjom, takim jak Kodeks Hammurabiego. Tak ukształtowana społeczna świadomość, w której niewolnictwo często było elementem naturalnym i codziennym, sprawiała, że nie kwestionowano jego zasadności. Pierwszym i kompletnym systemem filozoficznym potępiającym zniewolenie jako zjawisko jednoznacznie złe i niepożądane był zaratusztrianizm.

2. Niewolnictwo jako zjawisko na gruncie teoretycznym – pierwszeństwo filozofii zaratusztriańskiej w próbie jego faktycznego zniesienia

Niewolnictwo było zjawiskiem powszechnym i aktywnie wspieranym przez prawodawstwo państw starożytnych. O wielkości problemu świadczą źródła z tego okresu,

¹⁸ *Ibidem*, s. 273.

¹⁹ *Ibidem*, s. 281.

²⁰ *Pismo Święte...*, s. 76, Wj 21,2.

²¹ Schronienie takie oferowała rzymska świątynia Cerery w V w. p.n.e. R. Kamińska, *Sprawowanie urzędów edyla plebejskiego i edyla kurulnego w republice i pryncypacie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. 115(2), s. 169, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/cph/article/view/16289> [dostęp 04.08.2019].

dotyczące zarówno stosunków codziennych i faktycznych, jak i prawnych unormowań, w ramach których trudna pozycja niewolnika była ugruntowywana i sprowadzana do stanu utrzymywanego nie tylko wolą prywatnego właściciela, ale i usankcjonowana autorytetem państwa. By móc przedstawić skalę tego problemu, należy omówić sytuację niewolników w państwach wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Zaratusztrianizm był czynnikiem zmian prawnych w dziedzinie dopuszczalności niewolnictwa nie tylko dlatego, że sprzeciwił się mu jako pierwszy. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż praktyki zarówno postępowania faktycznego, jak i tego wskazanego normami prawa, ugruntowane w pierwszych cywilizacjach, jawnie popierały i propagowały wykorzystanie siły niewolniczej w gospodarce zarówno na skalę państwową²², jak i domową²³. Warto w tym miejscu krótko scharakteryzować formy niewolnictwa jako takiego. Pojęcie niewolnictwa należy rozpatrywać wszechstronnie, gdyż nie jest ono jednorodne. Współczesne znaczenie terminu „niewolnik” różnić się może od jego rozumienia w ramach stosunków społecznych wykształconych przez państwa starożytne. Nie każdej kategorii ludności zależnej można nadać miano niewolników. By określić ich położenie, należy zbadać nałożone na nich obowiązki i posiadane prawa w zakresie prawa własności, swobody przemieszczania się i pracy, osobowości prawnej, życia rodzinnego, a także możliwości społecznego awansu²⁴. Wyróżnić można przede wszystkim niewolnictwo państwowo-produkcyjne, pałacowe i domowe²⁵. Pierwsze określenie oznacza siłę roboczą kierowaną do prac wyznaczanych przez państwo takich jak roboty budowlane, produkcja czy praca w kopalniach. Charakteryzuje się ona zarówno wykorzystaniem mas ludzkich do prostych prac fizycznych, jak i w przypadku wykwalifikowanych rzemieślników do wykonywania zadań z zakresu ich specjalizacji, w tym administrowania. Każdorazowo sytuacja jednostki będącej niewolnikiem państwowym była jednak gorsza niż osoby wolnej, wykonującej zadania w tej samej dziedzinie. Odmienne natomiast było w przypadku formy pałacowej. Tutaj niewolnik wykonywał z reguły zadania mające na celu spełnianie potrzeb dworu, posiadając jednak wysoki status materialny i szerokie przywileje. Znane są przypadki, gdy niewolnicy pałacowi mieli przemożny wpływ na politykę

²² Wykonywanie prac o charakterze użytecznym dla aparatu państwowego związane ze służbą publiczną i wojskową. I. Biežuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987, s. 129–133.

²³ Wykonywali oni obowiązki z zakresu uprawy roli, rękodziela i rzemiosła w ramach zaspokajania potrzeb domu swego pana. *Ibidem*, s. 185–186.

²⁴ I. Biežuńska-Małowist, *Główne kierunki badań nad niewolnictwem starożytnym we współczesnej historiografii*, „Przegląd Historyczny” 1968, nr 59/3, s. 357.

²⁵ Niewolnictwo państwowo-produkcyjne w przyjętym w niniejszym artykule rozumieniu określić można jako przymusowe roboty publiczne lub skierowanie przez władcę grupy ludzi do produkcji na rzecz państwa. W tym przypadku państwowość oznaczać ma jego ukierunkowanie na wypełnianie prac związanych z konkretnymi potrzebami państwa. Natomiast w terminie niewolnictwo pałacowe zawarte jest pełnienie przez niewolników funkcji w administracji państwowej, jako że dwór-pałac był faktycznym ośrodkiem władzy w państwach starożytnego Iranu, lub też prace o charakterze pomocniczym w ramach codziennej organizacji dworskiego życia.

państwową, będąc dopuszczani samodzielnie do urzędów. Często możliwość tego rodzaju pracy poprawiała jakość życia osoby zniewolonej i umożliwiała awans społeczny, który w innym przypadku mógł być dla niej niemożliwy. Gdy zaś chodzi o niewolnictwo domowe, to forma ta oznacza korzystanie z pracy pojedynczych niewolników będących częścią gospodarstwa domowego, którzy wspierali jego codzienne funkcjonowanie. Występowało ono zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich, zaś status tych osób wynikał z sytuacji konkretnego gospodarstwa domowego, do którego byli przydzieleni. Jest to zarazem najpowszechniejsza i prawdopodobnie najpierwotniejsza forma podległości osobistej występująca na terenie starożytnego Iranu, jak również Egiptu czy Grecji. Było to zjawisko na tyle powszechne i naturalne, że źródła pisane często milczą na ich temat, wspominając za to o niewolnikach państwowych, których efekty pracy były namacalne i widoczne, oraz niewolnikach pałacowych, będących często ważnymi postaciami w życiu dworskim. O znaczeniu niewolnictwa w gospodarce państw starożytnych decyduje przede wszystkim ich udział w pracy na roli, przy czym liczba niewolników wyższa była zwykle w gospodarce rolnej opartej na rozległych posiadłościach ziemskich niż w tej, gdzie przeważała dekoncentracja własności ziemi uprawnej²⁶.

Pomiędzy klasycznym systemem niewolnictwa w europejskich państwach antycznych a strukturą gospodarczą i społeczną państw starożytnego Wschodu istnieją zasadnicze różnice. Polegają one na tym, że w państwach wschodnich główną siłą roboczą najczęściej stanowiła ludność wolna, zależna jednak od władzy centralnej, świątyni i możnych²⁷. Tam jednak, gdzie niewolnictwo rozwinęło się na szerszą skalę, przyjmowało ono zazwyczaj formę pałacową, która dominowała nad innymi²⁸.

Wspominając o kwestiach filozoficznego uzasadnienia wykorzystywania pracy niewolniczej, można stwierdzić, że pierwsze jego próby miały miejsce w V w p.n.e. na terenie starożytnej Grecji. Grecy, odwołując się do mentalności mieszkańców państw, gdzie obywatel nie miał wpływu na władzę, uważali ich za niewolników naturalnych, barbarzyńców, dla których służba poddańcza jest odwiecznym elementem egzystencji. Do wykształcenia się takiego poglądu mogło przyczynić się błędne tłumaczenie irańskiego terminu *bandak*, oznaczające poddanego, dokonane przez Plutarcha, który łączył je znaczeniowo ze słowem niewolnik²⁹. Pogarda, jaką obdarzali ich Grecy, znajduje odbicie w dziełach Theognisa z końca VI w., w których ten krytykował poziom umysłowy barbarzyńców, będących mieszkańcami despotcji, uważając go za godny pożałowania

²⁶ I. Biezuńska-Małowist, *op. cit.*, s. 361–362.

²⁷ *Ibidem*, s. 353.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ D. Quirini-Popławska (red.), *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne: pokłosie sesji zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w dniach 18–19 grudnia 1997 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998, s. 19.

i wrodzony. Dopiero u Eurypidesa znaleźć można tezy głoszące niezbędność niewolnictwa w społeczeństwie, co zostało wskazane w zachowanym we fragmentach dramacie *Aleksander*. Trudne są natomiast do uchwycenia prywatne poglądy Arystotelesa na temat niewolnictwa, można jednak je zrekonstruować na podstawie twierdzeń jego uczniów. Według nich przyroda tworzy antytezę tego co wysokie i niskie, z tego powodu niektórzy ludzie są wolnymi, a inni niewolnikami z natury, zaś ten który zdobywa władzę, udowadnia swą wyższą doskonałość, zatem niewolnictwo jest uzasadnione³⁰. W związku z tym społeczeństwo dzieli się na elitę, składającą się z ludzi naturalnie wolnych i inteligentnych, oraz pozostałą – pośledniejszą jego część, którą stanowią właśnie m.in. niewolnicy³¹. Ponadto prawo stanowione realizować miało cel, jakim jest ochrona zgodnego z prawem naturalnym systemu niewolniczego³². W *Państwie* Platona niewolnictwo było zbędne, co nie oznacza, że był on jego przeciwnikiem. Nie ulega wątpliwości, że zarówno Arystoteles, jak i Platon byli zwolennikami i propagatorami teorii, wedle której niewolnictwo jest zjawiskiem naturalnym, co wynika z analizy pozostawionego przez nich dorobku piśmienniczego i możliwe jest do stwierdzenia dzięki całościowej jego analizie³³. Zdaniem Plutarcha natomiast tylko i wyłącznie od przeznaczenia zależy, czy ktoś zostanie niewolnikiem³⁴.

W starożytnym Egipcie praca wykonywana przez niewolnika wpisywała się w boski porządek Maat, regulujący wszystkie dziedziny życia, nie było więc potrzeby odrębnej regulacji sytuacji niewolników. W pozostałych rejonach wschodniej części basenu Morza Śródziemnego nie były one przedmiotem dyskursu filozoficznego, gdyż jako zwyczajny element codziennego życia niewolnictwo wydawało się oczywistym jego składnikiem.

W Rzymie natomiast kwestia niewolnictwa stanowiła przedmiot dyskusji przede wszystkim na gruncie prawnym. Dopiero w I w. p.n.e. Cynceron twierdził, że korzystanie z własności powinno być etyczne, przy pomnażaniu zaś majątku nie należy krzywdzić innych³⁵. Ponadto postulował on przestrzeganie zasad sprawiedliwości również wobec

³⁰ A. Beşançon, *Wolność*, tłum. R. Forycki, <https://docplayer.pl/14679351-Prof-alain-besancon-wolnosc.html>, s. 1 [dostęp 22.06.2019].

³¹ M. Maciejewski, *Zarys historii idei elitaryzmu. Od Platona do Czesława Znamierowskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. 115(2), s. 24, <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/10582> [dostęp 04.08.2019].

³² M. Maciejewski, *Doktrynalne ujęcia relacji prawo naturalne – prawo stanowione od starożytności do czasów oświecenia*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2015, nr 8(2), s. 115, <http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-i-Prawa> [dostęp 04.08.2019].

³³ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *op. cit.*, s. 214–225.

³⁴ A. Beşançon, *op. cit.*, s. 1.

³⁵ E. Kundera, M. Maciejewski (red.), *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 7.

niewolników, co mogło sugerować, by traktowano ich jak robotników najemnych³⁶. Według Gaiusa pan miał władzę nad życiem i śmiercią swojego niewolnika, zatem postulat Cycerona, by ograniczyć w istocie prawo własności, stał w sprzeczności z rzymską praktyką prawną³⁷. Odmiennego od Greków zdania był piszący w I w. n.e. Seneka, który występował w sposób zdecydowany przeciwko nierównościom społecznym, wskazując niewolnictwo jako jedno z jego źródeł³⁸. Poglądy Seneki i Cycerona odzwierciedlają powoli postępujący od okresu wczesnego cesarstwa spadek znaczenia niewolnictwa w gospodarce, tj. tzw. kryzys niewolnictwa, wynikający z ograniczenia podbojów militarnych i późniejszego rozpowszechniania się etyki chrześcijańskiej. Mimo to, jeszcze za rządów cesarza Trajana, Pliniusz Młodszy pochwalał wykorzystywanie niewolników w ramach walk gladiatorów, twierdząc, że daje to możliwość wykazania się cnotą odwagi, co przed śmiercią wynosi walczących do rangi ludzi wolnych³⁹.

Podsumowując kwestię niewolnictwa we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, za Izą Biezuńską-Małowist można stwierdzić, że w owym czasie „nikt nie wysuwał postulatów zniesienia niewolnictwa, tak było ono wrośnięte w społeczeństwo [...] i wydawało się niezbędne dla funkcjonowania antycznej polis”⁴⁰. Jest to prawdą w odniesieniu do Grecji, której cytat bezpośrednio dotyczy, lecz zasadna jest także hipoteza, wedle której zarówno w okresie życia Zaratusztry przypadającym na lata pomiędzy 628 a 551 r. p.n.e., jak i wcześniej nikt inny nie stworzył kompleksowego systemu ideologicznego potępiającego niewolnictwo poprzez uznanie go za grzech i zakazanie. Dlatego też pierwszeństwo w tej dziedzinie, na obszarze basenu Morza Śródziemnego, należy przyznać zaratusztrianizmowi.

3. Prawodawstwo Cyrusa Wielkiego a zagadnienie zmiany ugruntowanego ładu społecznego dotyczącego kwestii niewolnictwa

Ugruntowana praktyka dotycząca wykorzystywania siły niewolniczej trwała w sposób niezmienny na ziemiach starożytnego Iranu i Mezopotamii aż do czasu zjednoczenia większości tego obszaru przez pierwszego króla Persji i Medii z dynastii Achemenidów Cyrusa II Wielkiego. Ten w swych działaniach kierować się miał nową etyką wynikającą z religii zaratusztriańskiej. Nie wiadomo, czy był on zaratusztrianinem w ścisłym tego

³⁶ A. Ceglarska, *Polibiusz i Cyceon wobec kryzysu Republiki Rzymskiej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, nr 9(2), s. 161, <http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-i-Prawa> [dostęp 04.08.2019].

³⁷ A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Wolters Kluwer SA, Warszawa 2013, s. 132.

³⁸ E. Kundera, M. Maciejewski (red.), *op. cit.*, s. 33.

³⁹ A. Beşancon, *op. cit.*, s. 1.

⁴⁰ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *op. cit.*, s. 226.

słowa znaczeniu, jednakże religia ta wywarła przemożny wpływ na jego rządy⁴¹. Wedle zapisów historyków greckich Cyrus miał córkę, której nadano imię Huatosa. Zwano tak według tradycji zaratusztriańskiej także żonę króla Wisztapsy, który miał być protektorem Zaratusztry i jednym z pierwszych wpływowych wiernych nowej religii⁴². Czyny Cyrusa w dziedzinie sposobu rządów czyniły zadość zaratusztriańskiej zasadzie *asha*, prawości, co oznacza, że postępował on jak lojalny wyznawca Ahura Mazdy⁴³. W tym czasie bowiem, tj. w latach pomiędzy 550 a 522 r. p.n.e., zmianie zaczęła ulegać struktura populacji niewolników w państwie, gdyż ilościowo, a przede wszystkim pod względem znaczenia, dominować zaczęło niewolnictwo w formie pałacowej⁴⁴. Zmiany te nie są przypadkowe. Zarówno potencjalne lata życia Zaratusztry, tj. 628–551 p.n.e., jak i fakt dojścia do władzy pierwszego udokumentowanego monarchy dzielającego jego filozofię w roku 550 p.n.e. są zaskakująco zbieżne z okresem nagłej zmiany ugruntowanej wszak od stuleci struktury populacji niewolników. Zaratusztrianizm za grzech uważał poddawanie ludzi przymusowi pracy bez zapłaty, co miało miejsce najczęściej zarówno w ramach niewolnictwa domowego, jak i państwowo-produkcyjnego. Gdy jednak chodzi o niewolnictwo pałacowe, to jednostka pomimo statusu niewolnika zyskiwała przywileje i poziom życia, który był często niedostępny dla innych obywateli, ponadto częstokroć mogła pełnić także ważne funkcje państwowe i urzędy, partycypując tym samym w sprawowaniu władzy, co nawet zdaniem filozofów greckich czyniło człowieka wolnym. Warto wspomnieć również, że oceniając status grupy ludności wykonującej w owym czasie czynności w ramach służby pałacowej, należy między innymi odpowiedzieć na pytania dotyczące ich prawa do posiadania własności, swobody przemieszczania się i pracy, praw w zakresie rodzinnym oraz obowiązków politycznych i wojskowych oraz możliwości społecznego awansu. Niewolnicy pałacowi mieli szeroki zakres przywilejów, w ramach którego uprawnieni byli do posiadania własności, poza wykonywaniem swych zadań mogli zwykle prowadzić normalne życie, zarówno społeczne, jak i rodzinne, co jednak nie było zasadą, zaś w ramach służby przy ośrodku władzy ich możliwości awansu społecznego, jako ludzi z nizin społecznych, były zdecydowanie lepsze od tych, jakie przypadają nawet ludności dobrze sytuowanej, trudniącej się kucpactwem czy uprawą ziemi. To wszystko oraz fakt dobrobytu i otrzymywania stosownej zapłaty i przywilejów sprawiało, że zjawisko zwane niewolnictwem pałacowym w tym rozumieniu w istocie okazywało się służbą publiczną i nie było sprzeczne z naukami

⁴¹ A. Krasnowolska (red.), *Historia Iranu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 2010, s. 78.

⁴² Wisztapsa jest poprawną w języku polskim wersją imienia Vishtaspa w zapisie anglojęzycznym. M. Boyce, *op. cit.*, s. 5.

⁴³ *Ibidem*, s. 51.

⁴⁴ *Encyklopedia PWN*, hasło: *Persja*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Persja;4019647.html> [dostęp 20.01.2019].

zaratusztriańskimi. Niewolnictwo w tej formie i jego ekspansja było zatem istotnym elementem próby zmiany struktury społecznej, będąc jednocześnie formą znaną wcześniej, zaś brak rezygnacji z niej bez wątpienia jednał przychylność możnych, którzy byli wszak z nim bezpośrednio związani, jako że satrapowie posiadali w ramach swych aparatów administracyjnych stanowiska przez takich niewolników obsadzone. Połączenie tych trzech faktów, tj. okresu życia Zaratusztry, okresu rządów Cyrusa Wielkiego i zjawiska ekspansji niewolnictwa pałacowego, pozwala wysunąć hipotezę, wedle której Cyrus II Wielki prowadził faktyczne działania mające na celu zniesienie niewolnictwa w dotychczasowej formie, a co najmniej tych jego form, które były sprzeczne z naukami zaratusztriańskimi⁴⁵. Co więcej, przyjmując wedle logiki wyводу, że niewolnictwo pałacowe w tym znaczeniu w istocie nie było niewolnictwem, a rodzajem służby publicznej, działania Cyrusa mogły mieć na celu doprowadzenie do zlikwidowania zjawiska niewolnictwa w każdej jego formie. W przypadku niewolnictwa domowego jednostka taka otrzymywać miała stosowną zapłatę i nie być przymuszana do pracy wbrew jej woli, co czyniłoby z niej zwykłego pracownika. W przypadku niewolnictwa państwowo-produkcyjnego status niewolników miałby przybrać postać sytuacji robotnika wykonującego prace zlecone przez państwo. Są to oczywiście potencjalne następstwa faktycznych działań podejmowanych przez Cyrusa Wielkiego w zakresie reform i prawodawstwa, które to następstwa mogły nie być jego bezpośrednią wolą.

Odnosząc się do specyfiki prawodawstwa tego okresu, zaznaczyć trzeba, że za prawnie uzasadnioną praktykę uznawać należy faktyczne działania podejmowane przez władcę wyrażone w spisanych edyktach i innych dokumentach. Państwa tego okresu nie były państwami prawa, które działają na podstawie norm zawartych w przepisach. Prawo wynikało ze zwyczajów oraz faktycznych działań władców, dlatego też za reformy należy uznać działania władcy sprzeczne z dotychczasowymi praktykami w danych dziedzinach. Za najdonioślejszy i potwierdzony historycznie akt z czasów rządów Cyrusa II Wielkiego przyjąć można cylinder Cyrusa. Wedle tekstu na nim zapisanego monarcha potępiał władcę Babilonu za zniewalanie poddanych. Ponadto wielokrotnie wskazany jest w nim stosunek ogółu populacji do nowego władcy, która miała być mu wdzięczna i oddawać cześć za uwolnienie z niewoli, jak na przykład mieszkańcy Babilonu, których byt jako niewolników, wedle tekstu cylindra, był sprzeczny z ich społeczną pozycją⁴⁶. Autor może mieć na myśli chociażby zniewolonych rzemieślników. Dodatkowo mowa jest o zwracaniu domostw ludności przesiedlonej, odbudowie ich świątyń

⁴⁵ M. Eliade, *op. cit.*, s. 222–223.

⁴⁶ “As to the inhabitants of Babylon (DIN.TIR), [they saw their] hearts con[tent] (because) [I abolished] the corvée which was against their (social) standing”. J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton University Press, New Jersey 1969, s. 315–316.

i darowaniu zrabowanych przez innych bogactw⁴⁷. Warto dodać, iż wedle Starego Testamentu to właśnie Cyrus uwolnił Żydów z niewoli babilońskiej, co – mając na uwadze tekst cylindra, w wielu miejscach zbieżny z Księgą Ezdrasza 6,3-5 – wydaje się prawdopodobne, o ile Żydzi faktycznie obecni byli w owym czasie w Babilonie. Wyzwolenie Żydów było jedynie jednym z wielu dokonanych przez tego władcę liberalnych i nie znajdujących pokrycia w tradycji aktów.

Porównując tłumaczenia fragmentu cylindra Cyrusa, dotyczące dotychczasowego traktowania ludzi, będących mieszkańcami Babilonu, którzy mieli zostać uwolnieni: 1. „Udręczył on jego mieszkańców nieodpłatną i przymusową pracą bez wytchnienia, doprowadził ich wszystkich do ruiny”⁴⁸; 2. „Doprowadził ich do ruiny przez pracę pod jarzmem bez wytchnienia”⁴⁹; 3. „Codziennie doprowadzał on swych ludzi do ruiny nakładając na nich trudy, od których nie mieli wytchnienia”⁵⁰, stwierdzić można, że zależnie od przekładu mamy do czynienia z wykonywaniem przez nich pracy niewolniczej, pod jarzmem lub bez wytchnienia⁵¹. Mając niniejsze na uwadze, wielce prawdopodobne wydaje się, że charakter pracy wykonywanej przez uwolnioną ludność tożsamy był z niewolnictwem. Na tej podstawie stwierdzić można, iż Cyrus uwolnił w Babilonie niewolników.

Porównując działania podjęte przez Cyrusa opisane w inskrypcji wyrytej na cylindrze z dawną praktyką zniewalania rzemieślników i osób wykształconych w innych dziedzinach pochodzących z ludów podbitych lub podporządkowanych oraz przymusowym przesiedlaniem ich do własnych miast, stwierdzić można, że doszło do odstąpienia od tego ugruntowanego i zwyczajowego postępowania. Co więcej, sam fakt zainteresowania władcy sytuacją ludności do tego czasu zależnej, gdy miałyby to nie przynieść natychmiastowych korzyści, jest wcześniej wręcz niespotykany⁵². Działania podjęte przez Cyrusa Wielkiego, będące w istocie reformami wstrząsającymi dotychczasowymi prawno-zwyczajowymi podstawami społeczeństwa i postępowania, doprowadziły do zmiany sytuacji niewolników w państwie perskim. Od tego czasu niewolnictwo występowało w głównej mierze w formie pałacowej, która wszak często poprawiała jakość

⁴⁷ Warto wspomnieć, iż wedle Awesty przymuszanie do pracy bez zapłaty jest grzechem. I. Pietraszewski, *op. cit.*, s. 22–23.

⁴⁸ „He [tormented] its [inhabitant]s with corvée work without relief, he ruined them all” – J.B. Pritchard (ed.), *op. cit.*, s. 315–316.

⁴⁹ „[...] he brought ruin on them all by a yoke without relief.” – I. Finkel, Opis obiektu z ekspozycji British Museum nr 90920, https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=262857001&objectId=327188&partId=1&fbclid=IwAR2I-CTJjqwCZjFJGjA8nUJtF Cv45hjxsN5RFYgzHvAZzinO2mIHBgxXx-4 [dostęp 15.01.2019].

⁵⁰ „Daily [he ...] brought all his [people] to ruin by (imposing) toils without rest” – M. Chavalas (ed.), *Historical Sources in Translation The Ancient Near East*, tłum. P. Michalowski, Blackwell Publishing, Malden 2006, s. 428–429.

⁵¹ *Corvée* w tym kontekście należy rozumieć jako pracę niepłatną i przymusową – zatem niewolniczą we współczesnym tego słowa znaczeniu.

⁵² M. Boyce, *op. cit.*, s. 51.

życia osób zniewolonych i dawała im dostęp do pełnienia ważnych funkcji państwowych. Jeśli przyjąć taki pogląd, można stwierdzić, iż jest on zgodny z ideologią miłosierdzia wobec bliźniego i czynienia dobra leżącą u podstaw nowej religii.

Cyrus sam w istocie stworzył własne nowe państwo, lecz brak było w tym młodym tworze instytucji, które gwarantowałyby jego stabilność po śmierci swego pierwszego władcy. Skoro problematyczna była kwestia stabilności samego państwa, to tym bardziej trwałość wprowadzonych reform, w szczególności społecznych, jakimi w istocie były działania mające na celu zmianę sytuacji niewolników. Skoro słowa monarchy stanowiły prawo, to obowiązywało ono albo do śmierci danego władcy, albo do innego postępowania kolejnego króla. Po śmierci Cyrusa Wielkiego rządy objął Kambyzes, który zmagać się musiał z chaosem wewnętrznym i zbrojnymi buntami licznych prowincji. Wedle źródeł greckich Kambyzes był wyznawcą zaratusztrianizmu i jako pierwszy praktykował *khvā-ētvadatha*, zatem małżeństwa w bliskiej rodzinie, które znajdują uzasadnienie w tradycji zaratusztriańskiej⁵³. Po śmierci Kambyzesa jako kolejny władca na tron wstępuje dowódca wojskowy imieniem Dariusz, znany później jako Dariusz I, legitymizujący swe prawo do tronu niepotwierdzonym jednoznacznie pokrewieństwem z Cyrusem. Ten w swoich rządach odwoływał się do Ahura Mazdy, zamieszczając na bramach Persepolis wysławiające go inskrypcje, jednakże sam nie był wyznawcą zaratusztrianizmu⁵⁴. Inne zdanie w swej książce *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices* wyraża Mery Boyce, wskazując na inskrypcję z doliny Nagusz-e Rostam oznaczoną jako Naqsh-e Rostam B, w której Dariusz opisuje zasady swojego postępowania: „Przez łaskę Ahura Mazdy ja jestem człowiekiem tego rodzaju, że jestem przyjacielem prawości, nie jestem przyjacielem zakłamania. Nie jest moim pragnieniem by słabemu działa się krzywda uczyniona przez potężnego jak i również nie pragnę by potężnemu była wyrządzona krzywda przez słabego. To co prawe jest moim pragnieniem. Nie jest moim pragnieniem, by człowiek czynił krzywdę, jednakże nie pragnę również by człowiek, który już skrzywdził uniknął kary”⁵⁵. Moim zdaniem, w świetle tekstu tej inskrypcji motywy działania Dariusza I pokrywają się z zasadą *asha*, zatem i z istotą zaratusztrianizmu, co oznacza, że przynajmniej oficjalnie i publicznie myśl zaratusztriańska była przewodnią ideą dla tego władcy.

Gdy chodzi o stosunek władców Perskich do religii, to wielce prawdopodobne jest, że czcili oni co prawda Ahura Mazdę, jednakże nie w związku z religią zreformowaną przez Zaratusztrę, a z mazdaizmem, tj. religią staroirańską niemającą wiele wspólnego z moralnymi nakazami zaratusztrianizmu⁵⁶. Wraz z dalszą sukcesją kolejni monarcho-

⁵³ *Ibidem*, s. 53.

⁵⁴ M. Eliade, *op. cit.*, s. 223–224.

⁵⁵ Jest to autorskie tłumaczenie cytowanej przez M. Boyce inskrypcji z języka angielskiego. M. Boyce, *op. cit.*, s. 55–56.

⁵⁶ J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis (red.), *Zarys dziejów religii*, Iskry, Warszawa 1986, s. 249.

wie nie kierują się już etyką zaratusztriańską w swych decyzjach politycznych, kontynuując w zasadzie dawne i ugruntowane zwyczajowe praktyki w dziedzinie niewolnictwa, co potwierdzają choćby *Dzieje* Herodota, wedle których w czasie II wojny perskiej sytuację wielu żołnierzy Kserksesa I, syna Dariusza I, opisać można było jako stan faktycznego zniewolenia. Choć zaratusztrianizm nadal był najsilniejszą religią w Imperium, władcy nie kierowali się jego wskazaniem, doraźnie wykorzystując niewolnictwo państwowe w postaci przymusowego wcielenia do armii. Znamienny jest o wiele późniejszy przykład, z roku 627 n.e., gdzie Imperium Sassanidów, w którym zaratusztrianizm był oficjalną religią państwową, na wojnę z Bizancjum wystawiło armię sformowaną niemalże w całości z niewolników. Sassanidzi przejęli pośrednio spadek po Achemenidach, nadając państwu irański charakter. Doprowadzili oni do centralizacji władzy, opierając ją na zaratusztriańskim kościele państwowym, który usiłował zwalczyć inne religie, celem ujednoczenia społeczeństwa i umocnienia władzy. Był on więc narzędziem politycznym, które wykorzystywane było pragmatycznie, a nie po to, aby szerzyć nauki Zaratusztry⁵⁷. Oznaczać to może, że przedmiotowe reformy Cyrusa w obliczu słabości instytucjonalnej państwa okazały się nieskuteczne. Mimo tego niewolnictwo pałacowe przyjęło się na dworze i jedynie w zakresie faktycznej zmiany stosunku wykorzystania innych form niewolnictwa bezpośrednia spuścizna Cyrusa pozostawała żywa.

Podsumowując, należy podkreślić, że w świetle powyższych rozważań nie ulega wątpliwości, iż myśl zaratusztriańska odegrała kluczową rolę w zmianie ugruntowanych praktyk dotyczących niewolnictwa, a także doprowadziła do wykształcenia się i rozwoju myśli antyniewolniczej, która w drodze recepcji trafiła do innych systemów światopoglądowych starożytnego świata. To właśnie zaratusztrianizm był tym czynnikiem, który jako pierwszy kompleksowy system ideologiczny wykształcił postawy moralnego sprzeciwu wobec niewolnictwa, znajdujące bezpośrednie odzwierciedlenie w praktyce prawnej państwa perskiego dynastii Achemenidów, by w okresie późniejszym wpłynąć na kształtowanie norm aksjologicznych społeczeństw basenu Morza Śródziemnego.

W świetle tych rozważań zmiany ustawodawstwa zainicjowane przez nauki Zaratusztry bezpośrednio po jego śmierci nie doprowadziły do rewolucji zakończonej zlikwidowaniem zjawiska niewolnictwa. Rozpoczęły jednak ewolucję myśli, wedle której niewolnictwo stało zjawiskiem społecznie niepożądanym, co w późniejszych okresach historycznych odegrało decydującą rolę w kształtowaniu postaw etycznego sprzeciwu wobec niewolnictwa. Myśl zaratusztriańska wpłynęła zarówno na manicheizm, judaizm, jak i etykę chrześcijańską⁵⁸. Zatem w szerszej perspektywie historycznej zaratusztrianizm zainicjował zmiany, które doprowadziły do stanu współczesnego.

⁵⁷ J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2007, s. 468.

⁵⁸ M. Eliade, *op. cit.*, s. 212.

Bibliografia

Źródła aktów i tekstów historycznych

- Chavalas M. (ed.), *Historical Sources in Translation The Ancient Near East*, tłum. P. Michalowski, Blackwell Publishing, Malden 2006.
- Finkel I., Opis obiektu z ekspozycji British Museum nr 90920, https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=262857001&objectId=327188&partId=1&fbclid=IwAR2I-CTJjqWCZjFJGjA8nUJtFCv45hjxsN5RFYgzHvAZzinO2mIHBgxXx-4 [dostęp 15.01.2019].
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, tłum. K. Romaniuk, Wydawnictwo M, Warszawa 2005.
- Pritchard J.B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton University Press, New Jersey 1969.

Literatura

- Beşancon A., *Wolność*, tłum. R. Forycki, <https://docplayer.pl/14679351-Prof-alain-besancon-wolnosc.html> [dostęp 22.06.2019].
- Biezuńska-Małowist I., Małowist M., *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
- Biezuńska-Małowist I., *Główne kierunki badań nad niewolnictwem starożytnym we współczesnej historiografii*, „Przegląd Historyczny” 1968, nr 59/3.
- Boyce M., *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge and Kegan Paul, London 1979; wyd. polskie: M. Boyce, *Zaratusztrianie. Wiara i życie*, tłum. B. Korzeniowski, Z. Józefowicz-Czabak, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1988.
- Ceglarska A., *Polibiusz i Cyceron wobec kryzysu Republiki Rzymskiej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, nr 9(2), <http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-i-Prawa> [dostęp 04.08.2019].
- Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Wolters Kluwer SA, Warszawa 2013.
- Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988.
- Encyklopedia Iranica*, hasło: *Cyrus II The Great*, <http://www.iranicaonline.org/articles/cyrus-iii> [dostęp 13.02.2019].
- Encyklopedia Iranica*, hasło: *Eschatology i. In Zoroastrianism and Zoroastrian Influence*, <http://www.iranicaonline.org/articles/eschatology-i> [dostęp 13.02.2019].
- Encyklopedia PWN*, hasło: *Persja*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Persja;4019647.html> [dostęp 20.01.2019].
- Filipiak M., *Spoleczna i prawna sytuacja niewolników w Starym Testamencie*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1981, nr 9.
- Frye R.N., *The Heritage of Persia*, William Clowes and Sons, London 1962.
- Kamińska R., *Sprawowanie urzędów edyla plebejskiego i edyla kurulnego w republice i pryncypacie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. 115(2), <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/cph/article/view/16289> [dostęp 04.08.2019].
- Keller J., Kotański W., Tyloch W., Kupis B. (red.), *Zarys dziejów religii*, Iskry, Warszawa 1986.
- Krasnowolska A. (red.), *Historia Iranu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 2010.

- Kundera E., Maciejewski M. (red.), *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2009.
- Maciejewski M., *Doktrynalne ujęcia relacji prawo naturalne – prawo stanowione od starożytności do czasów oświecenia*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2015, nr 8(2), <http://www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-i-Prawa> [dostęp 04.08.2019].
- Maciejewski M., *Zarys historii idei elitaryzmu. Od Platona do Czesława Znamierowskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, t. 115(2), <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/10582> [dostęp 04.08.2019].
- Olmstead A. T., *History of the Persian Empire*, The University of Chicago Press, London 1948.
- Pietraszewski I., *Miano Słowiańskie w ręku jednej Familii od trzech tysięcy lat zostające czyli nie Zendawesta a Zędaszta to jest Życiodawcza książeczka Zoroastra albo Awesta Wielka*, Wydawnictwo „Armoryka”, Sandomierz 2011.
- Quirini-Popławska D. (red.), *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne: pokłosie sesji zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w dniach 18–19 grudnia 1997 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998.
- Rumianek R., *Interpretacja Edyktu Cyrusa*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, nr XIX/2006.
- Składankowa M., *Bohaterowie, bogowie i demony dawnego Iranu*, Iskry, Warszawa 1984.
- Wolski J., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2007.

